

אידל על חסידות אקסטזה ומאגיה

מאת

אברהם יצחק (ארתור) גרין

Moshe Idel, *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*, New York, State University of New York Press, 1995, x + 438 pp.

חסידות הבעש"ט היא תופעה מאוחרת בתולדות העם היהודי ותורתו. מעצם היותה התנועה הדתית היהודית האחרונה שצמחה בטרם חלו השינויים הגדולים של העת החדשה, ניוונה החסידות של סוף המאה הי"ח ממלוא אוצר היצירה היהודית של הדורות הקודמים, ובעיקר מן הקבלה על כל שלוחותיה. החתירה הישירה והפשוטה לאלוהים שיש בחסידות, חתירה המאפיינת תנועות תחיה דתיות בכל העולם, חייבה קריאה מחדש במקורות העבר ובחירה חדשה מתוכם. מקורות אלו סיפקו, בלבד עתיק יומין וקדוש, בסיס המצדיק את נוהגם ואת טיעוניהם של ראשי החסידות. על תהליך זה מעידה בהרחבה ספרות הדרוש הענפה שנכתבה בדורות הראשונים לתנועה. חוקר הקבלה משה אידל פונה עתה לתקופה מאוחרת זו. ידיעותיו המקיפות בספרות המיסטיקה היהודית לדורותיה, ובכלל זה היכרותו עם תופעות בשולי מסורת הקבלה שנזנחו ולא נכתב עליהן בספרות, נותנות לו פרספקטיבה חדשה גם ביחס לחסידות. אידל חושף בספרו מקורות של ניסוחים חסידיים, או הקבלות בין דברי חסידים לתורות קבליות מן המאות הי"ג והט"ז שאיש לא שם אליהם לב. הוא מביאם בספר מתוך מספר מרשים ביותר של מקורות חסידיים, ובהם כאלה שרוב החוקרים לא יחסו להם חשיבות. בה בעת שואב אידל ממקורות קבליים לא ידועים, ברובם כתבי-יד העוסקים בעיקר בקבלה מעשית או במאגיה. ההערות התופסות כדרכו של אידל כמחצית מהספר, הן אוצר בלום לכל מחקר עתידי בנושאים אלה. ידוע הדבר שבמקורות ישראל ניתן למצוא פעמים רבות את המיסטיקה ואת המאגיה שלובות זו בזו. דבר זה מנוגד לחלוטין לעמדתה של חוקרת המיסטיקה אולין אנדרהיל

ולאלה שהלכו בעקבותיה. אנדרהיל ראתה במיסטיקה את שיאה של התופעה הדתית, שהיא כל כולה ביטול האגו, נתינה לאלוהים ופתיחות הלב. במאגיה ראתה את צידה האחר של התופעה הדתית, שכולו שימוש בכח ומניפולציה של האלהות. המיסטיקה היהודית, גם בראשיתה בספרות המרכבה, וגם בשלביה האחרונים כגון בחסידות (ואף בביטוייה העכשוויים בקרב מיסטיקאים כמו הרב כדורי 'שומר הבוחרים'), מעידה על הקירבה הגדולה שבין מיסטיקה למאגיה, עד כדי חוסר יכולת להפריד ביניהן הפרדה גמורה. בכתבי הקבלה העיונית מצויים כמובן דברי אזהרה ואיומים לא מעטים נגד העיסוק בקבלה מעשית, אך רבים התעלמו מדברים אלה מדי יום ביומו, ובהם גם דמויות מרכזיות בתולדות הקבלה. אידל, השואב מידעיותו המרובות במאגיה יהודית, מראה עד כמה היו המאגיה והמיסטיקה שלובות זו בזו בהתפתחותה של תורת החסידות.

ספריו של אידל מושתתים על שיטות הפנומנולוגיה והטיפולוגיה. אף שניסוח הדברים עמום למדי (כראוי אולי לנושא), נראה שאידל טוען בספרו החדש כי יש בחסידות מיוזג של שיטת הקבלה האקסטטיבית-אבולעפיינית עם שיטה אחרת המכונה מיסטיקת-מאגית. שתי שיטות אלה יש להפריד מן הגישה התאוסופית-תאורגית, המזוהה בעיקר עם קבלת האר"י. אידל טוען שאף שהחסידים העריצו את דמותו של האר"י הקדוש, הם מרדו בתורתו בטענה שאינה ראויה לפחותים שכמותם או לדור ירוד כדורם, ואם לא ממש מרדו, הרי הניחוח בקרן זוית. הם העדיפו עליה שילוב בין תורות אבולעפייניות ומאגיה יהודית-איטלקית מתקופת הרנסנס. המאגיה הזו ניזונה ממקורות יהודיים עתיקים, הרמטיים וניאו-פלטוניים, אשר הגיעו אל מורי החסידות בעיקר דרך כתבי ר' משה קורדובירו ותלמידיו. שילוב תורות אלה יצר בסיס תיאורטי לטענות המוגזמות של החסידות על 'צדיקותם' של מנהיגיה, ועל כוחם לגשר בין העולמות העליונים והתחתונים ולהוריד שפע ברכות על קהילות נאמניהם.

החסידים לא קיבלו כמובן את תורת הרמ"ק במלואה, כשם שלא קיבלו את תורת האר"י, אלא השתמשו בכתביו, ובהם ספרו השיטתי הגדול 'פרדס רימונים', שהוא מעין 'מורה הנבוכים' של המקובלים. הם ביקשו בכתבים אלה ניסוחים ההולמים את השקפותיהם, או כאלה המתארים את חוויותיהם הפנימיות. גם בניסוחים אלה עשו כבתוך שלהם. לדעתי השתמשו החסידים בדרך דומה גם בכתבי האר"י, שהרי בכתביהם מופיעים לא מעט מונחים לוריאניים, כגון 'מוחין', 'מיין נוקבין' ועוד הרבה. משום כך סבורני שאידל אינו מדייק בטענתו שהחסידים העדיפו את תורת הרמ"ק על זו של האר"י. לתנועות עממיות בכל מקום אין עניין בתאולוגיות שיטתיות בשלמותן, אלא כמקור ומכרה ל'ניצוצות קדושה' המובאים כסיסמאות וכשאר ניסוחים קצרים המגיעים אל הלב. במקום לשאול אלו מקורות העדיפו או זנחו החסידים, אולי צריכים אנו לשים לב לדרך שימושם של גדולי החסידות במקורות העבר, ולדרך ניצולם של המקורות כחומר גלם לצרכיהם הדרשניים האינסופיים.

אידל מראה באופן משכנע ששיטות התפילה והלימוד בחסידות סמוכות על מקורות אבולעפייניים. מרכיב חשוב כאן הוא הריכוז ב'אותיות' אוראליות, או בתנועות קול, כ'היכלות' המכילים תוכן אלוהי. כאן הוא מדגיש את המקור הרמטי של תפיסת הדיבור האנושי כיסוד ארצי שעליו יופיעו הכוחות העליונים. כקורא הנהנה והלומד תמיד מקביעותיו המתודיות של אידל, איני יכול שלא להעלות על דעתי את האפשרות השוכבנית שלו היו מעמידים בפניו את הפסוק 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' (שמות, כה, ח) תוך טשטוש מקורו, היה מוצא גם בו מקור הרמטי. רצוני לומר שהשימוש בטיפולוגיות נראה לי לפעמים מופרז. איני יודע למשל, אם אפשר כלל להפריד בחסידות בין 'מאגיה' לבין 'תאורגיה', כשהמקורות דורשים מצד אחד להתפלל רק על צרכי השכינה, ומצד שני מבטיחים למתפלל בשיטה זו, שיזכה לברכה גם בענייני 'בני, חיי, ומזוני'.

הצדיק החסידי הוא בודאי טיפוס של שאמאן ואידל מצביע על כך בצדק. יש בחסידות טכניקות של עליה לעולמות העליונים (כולל ההשבעה ועליית הנשמה המפורסמת של הבעש"ט), של ריכוז המחשבה, ושל הורדת השפע, שנלמדו ממקורות קודמים לחסידות ובכלל זה מקורות מאגיים. אין כאידל היכול לתעד השפעה זו, ועל כך יש להודות לו. עם כל זאת, אין לשכוח שלחסידות יש פן אחר, הפן של devotio, של עבודת הקודש במסירות נפש גמורה. לפחות עד כמה שהתנועה מבינה את עצמה, זה עיקר מגמתה. חוששני שכאן בתוך שלל הדיונים בטכניקות ובמתודות הולך לפעמים פן זה לאיבוד. התפילה החסידית זקוקה ל'כנפיים' של יראה ואהבה, אחרת 'לית לה גופין' ואינה מגיעה למקום ייעודה. אידל יסכים בודאי לטענתי, אבל הדגשת הטכניקה של מילות התפילה ואותיותיה, משאירה מעט מקום למה שנחשב לעיקר במקורות עצמם.

כמי שבקי בכל מסורות האוטריקה היהודית והמערבית, מפליא קצת הדבר שאידל אינו שם לב לשאלת המאגיה המקומית המזרח-אירופית, והשפעתה על החסידות. הלא בהרי הקרפטים 'בין קוסוב לקיטוב', מקום נודדיו והתבודדותו של הבעש"ט, הסתובבו גם קדושים ומתבודדים אוקראינים למיניהם. בכפרים שבאזורים אלה, ישבו נשים זקנות שעסקו במאגיה, ברפואת חולים ובגירוש שדים וגם בהטלת קללות ובהסרתן, עיסוקים הדומים מאד לתחומי עיסוקם של בעלי-שם וגוטע יידן' אצל היהודים. היתכן שאלה לא למדו מאלה? שדבר לא עבר דרך הגבול הדק הקיים בדרך כלל בין דתות שונות, בתחום זה של פעולה דתית? האם אבולעפיה ואלימנו, שאידל מדגיש בצדק את תרומתם למחשבה החסידית, חשובים כמקורות של ידע ובעיקר של פרקטיקה מאגית יותר מאשר הקדוש היושב בכפר הקרוב?

מחקרו של משה אידל הוא מחקר חשוב ביותר. הוא פותח לנו כמה פתחים, ומראה לנו באופן המתאים לחומר שהוא עוסק בו כמה עוד דלתות ופתחים עדיין עומדים ועולים בפנינו.